

Arbeidssøkere med Tourettes syndrom

Veiledning for støttespillere i NAV

For veiledere ved NAV-kontor, tilretteleggere og andre
samarbeidspartnere i møte med arbeidssøkere med Tourettes syndrom

Juni 2019

Har en moderat grad av Tourettes syndrom med tanke på tics. Jeg blir fort veldig sliten og stress påvirker tics en god del. Det er ikke hodet det er noe i veien med. Har ingen problemer med konsentrasjonen i utgangspunktet, men det er klart det blir ille når jeg forsøker å holde tilbake alle tics gjennom en hel arbeidsdag. Blir både fysisk og psykisk sliten.

Mann, 29 år

Innhold

Forord	06
1. Innledning	08
2. Om Tourettes syndrom	10
2.1 Tilleggsversker	14
2.2 Ressurser	15
3. NAV i møtet med personer med Tourettes syndrom	17
3.1 Overganger	22
3.2 Individuell plan (IP) og ansvarsgruppe	22
3.3 Kartlegging av arbeidsevne	23
3.3.1 Egenvurderingsskjema	24
3.3.2 Bakgrunnsinformasjon	24
3.3.3 Interesser, motivasjon og yrkesvalg	27
3.3.4 Evner og ferdigheter	29
3.3.5 Arbeidstrening	29
3.3.6 Yrkesveiledning	30
4. Tiltak og støtteordninger	31
4.1 Arbeidsavklaringspenger (AAP)	31
4.2 Ytelse etter regler for Ung ufør	32
4.3 Avklaring, oppfølging og arbeidstrening	32
4.4 Tekniske hjelpemidler	33
4.5 Tilretteleggings- og oppfølgingsavtalen (TA)	34
4.6 Mentor	34
4.7 Lønnstilskudd	35

4.8 Tilskudd til inkludering	35
4.9 Varig tilrettelagt arbeid	36
5. Tilrettelegging i utdanning	37
5.1 Voksenopplæring	37
5.2 Høyere utdanning	38
6. Tilrettelegging på arbeidsplassen	40
6.1 Informasjon til arbeidsgiver	42
6.2 Arbeidsoppgaver	43
6.3 Forhold på arbeidsplassen	44
6.4 Fast kontaktperson på arbeidsstedet	44
6.5 Planleggings- og organiseringsverktøy	45
6.6 Arbeidsgiverens tilretteleggingsplikt	47
6.7 Øvrig tilrettelegging og hjemmesituasjon	48
Litteratur	50
Nettsteder	53
Forkortelser	54
Appendiks: Informasjon om Norsk Tourette Forening	55

Forord

Veiledningsheftet «Arbeidssøkere med Tourettes syndrom» er siste hefte i en serie på tre om arbeidsinkludering av personer med nevroutviklingsforstyrrelser. Dette veiledningsheftet er skrevet etter samme mal som heftene «Arbeidssøkere med Asperger syndrom – veiledningshefte for arbeidssøkers støttespillere i NAV» (2017) og «Arbeidssøkere med ADHD – veiledningshefte for arbeidssøkers støttespillere i NAV» (2018). Heftene kan lastes ned fra www.kunnskapsbanken.net.

Høsten 2014 mottok Arbeids- og velferdsdirektoratet en forespørsel fra Oslo universitetssykehus med ønske om å revidere og utarbeide veiledningshefter for arbeidssøkere med Asperger syndrom, ADHD og Tourettes syndrom. I den anledning ble det tatt kontakt med NAV Hjelpemidler og tilrettelegging som har koordinert revisjon og utarbeidelse av alle de tre veiledningsheftene.

Hovedmål Hovedmålet med dette heftet er å øke kunnskapen om utfordringer mennesker med tics og Tourettes syndrom kan ha i arbeidslivet. Videre ønsker vi å beskrive gode tilnærmingsmåter i yrkes- og karriereveiledning og si noe om mulig tilrettelegging. Vi nevner også viktige samarbeidsparter og deres betydning i prosessen mot arbeidsdeltakelse.

Arbeidsgruppen Et nasjonalt fagutviklingsnettverk for nevroutviklingsforstyrrelser har vært aktivt i perioden 2008-2018. Nettverket har bestått av ansatte i NAV Arbeidsrådgivning og NAV Hjelpemiddelsentral og har bidratt til erfaringsutveksling og kompetansebygging om brukergruppene i NAV. En arbeidsgruppe fra dette nettverket har utarbeidet veiledningsheftene. Arbeidsgruppen har bestått av:

- NAV Arbeidsrådgivning Øst-Viken
ved **Anna Barlund** og **Cathrine Ulstrup Tønnessen**
- NAV Hjelpemiddelsentral Oslo og Akershus
ved **Christine Misje Moen**

- NAV Hjelpemiddelsentral Trøndelag ved **Elin Svendsen**
- NAV Arbeidsrådgivning Vest-Viken ved **Heidi Gullerud Olsen**
- Fagsenteret for NAV Hjelpemidler og tilrettelegging ved **Helene Ugelstad**
- Oslo Universitetssykehus, NevSom - Nasjonalt kompetansesenter for nevroutviklingsforstyrrelser og hypersomnier ved **Michael B. Lensing**

Før arbeidet med heftet startet, tok arbeidsgruppen kontakt med **Liv Irene Nøstvik**, daglig leder i Norsk Tourette Forening (NTF). Foreningen har vært en viktig støttespiller og bidragsyter. Støtte-
spillere

Videre har følgende fagpersoner gitt viktige innspill: **Anne Ruud**, overlege, ABUP Sørlandet sykehus, **Bente Ubostad**, nevropsykolog, Regionalt fagmiljø for autisme, ADHD, Tourettes syndrom og narkolepsi Helse Vest, Helse Bergen, **Bernhard Weidle**, overlege St. Olavs Hospital og førsteamanuensis ved NTNU, **Kjell Tore Hovik**, Nevropsykolog, Sykehuset Innlandet, **Liv Irene Nøstvik**, daglig leder Norsk Tourette Forening (NTF) og **Morten Bekk**, psykologspesialist Regional kompetansetjeneste for autisme, ADHD, Tourettes syndrom og narkolepsi, Helse Sør-Øst, Oslo universitetssykehus.

I et samarbeid mellom NTF, NevSom og Fagsenteret for NAV Hjelpemidler og tilrettelegging ble det i 2017 gjennomført en brukerundersøkelse «På jobb med Tourettes syndrom». Undersøkelsen ble sendt voksne medlemmer med diagnosen Tourettes syndrom og annen ticsproblematikk som på undersøkelsestidspunktet var registrert som medlem i NTF. Undersøkelsen ønsket å kartlegge hvordan voksne med Tourettes syndrom ser på sitt arbeid, sitt arbeidsmiljø og sine behov. Brukerunder-
søkelsen

Beskrivende utsagn fra denne undersøkelsen benyttes for å illustrere opplevelser og erfaringer deltakerne har gjort seg om egen arbeidsdeltakelse.

1. Innledning

Det er først i de senere årene at Tourettes syndrom (TS) har blitt en diagnose som flere har hørt om, men fortsatt er kunnskap om tilstanden svært varierende i Norge. Det er viktig å understreke at alle personer med TS er forskjellige.

Er neppe en typisk «tourettiker», selv om jeg har diagnosen og plenty av tics. Har alltid hatt konstruktive miljøer rund meg, og ergo fått utvikle meg som alle andre. Er veldig takknemlig for det. Vet at det like gjerne kunne gått helt galt. Men for meg har nok Tourette gitt styrke, selv om det til tider har kostet både fysisk og psykisk.

Mann, 57 år

Mange med TS kommer i arbeid på egenhånd, mens andre kan møte på utfordringer i arbeid og hverdag som bidrar til at de trenger bistand fra NAV.

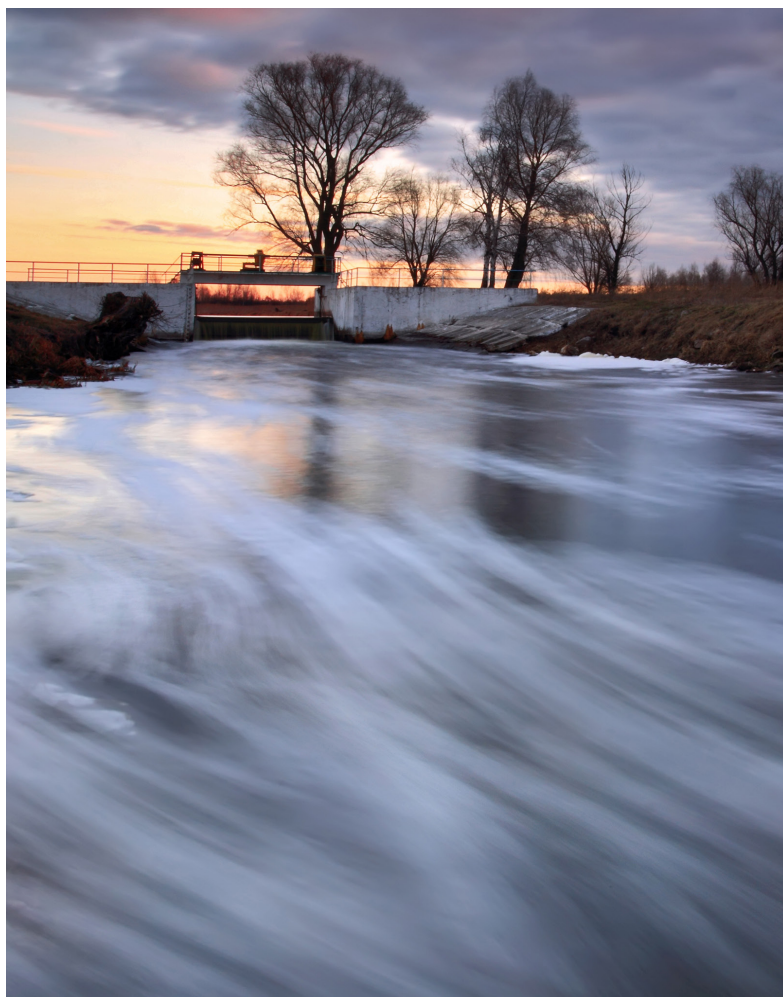
For at NAV skal kunne være en relevant aktør er det viktig å møte den enkelte med bistand og oppfølging bygget på kunnskap om TS og tilleggsutfordringer som kan forekomme. Mangelfull kunnskap om TS kan skape unødvendige misforståelser og nederlag.

Noen kan skamme seg over sine tics og det kan vekke usikkerhet i omgivelsene om hvordan man bør forholde seg. Sosial stigmatisering er ikke uvanlig. Individuell avklaring, oppfølging og tilrettelegging kan bidra til å øke arbeidsevnen. NAV kan være en viktig aktør for at flere med TS får brukt sine ressurser og kompetanse i arbeidslivet. Mange kan være i arbeid, helt eller delvis.

Vi har valgt å kalle heftet «Arbeidssøkere med Tourettes syndrom». Heftet vil også være relevant for personer med andre ticsforstyrrelser. Målsettingen er å formidle erfaringer og kunnskap. Personer med TS som har behov for bistand fra NAV, skal

kunne oppleve forståelse for situasjonen og få hjelp til å komme inn i og stå i arbeid over tid.

Vi gjør oppmerksom på at lovverk og ytelser kan være gjenstand for endringer. Vi oppfordrer derfor til enhver tid å sjekke gjeldende lovverk.

2. Om Tourettes syndrom

Kjennetegn Tourettes syndrom (TS) forstås i dag som en nevroutviklingsforstyrrelse som kjennetegnes av tilbakevendende tics. Tics er ufrivillige motoriske bevegelser eller lyder og ord. Det er vanlig å skille mellom vokale og motoriske, og mellom enkle og komplekse tics. Rundt 0,5-1% av befolkningen har TS. Genetiske faktorer er av stor betydning. Selv om den egentlige årsaken fortsatt er ukjent, tyder forskning på at det foreligger en kjemisk ubalanse i hjernen, blant annet relatert til basalgangliene. Disse har viktige funksjoner for planlegging og initiering av bevegelser og læring av motorisk aktivitet. Basalgangliene har også oppgaver knyttet til kognitiv funksjon, motivasjon og følelsesregulering.

Diagnosen TS I henhold til diagnosemanualen krever diagnosen TS debut før 18 år og minst to motoriske og ett vokalt tics. Disse trenger ikke å opptre samtidig. Symptomene skal ha vært til stede nesten daglig i minst ett år og uten opphold på to måneder. En person som kun har motoriske eller vokale tics i mer enn ett år får dermed ikke diagnosen TS, men diagnosen «Kroniske, motoriske eller vokale tics». Andre diagnoser i spekteret av ticsforstyrrelser er «Forbigående tics» og «Andre syndromer med tics». Diagnosene stilles i spesialisthelsetjenesten på bakgrunn av kliniske kriterier.

Tourette har gitt meg utholdenhet og sosial intelligens. Foreldrene gav meg gener. Medarbeiderne gav meg tillit.

Mann, 57 år

Noen har milde og andre har langt mer omfattende tics. De fleste er mindre plaget når de blir voksne. Er man alvorlig rammet kan man streve med å sitte stille eller delta i samtaler på grunn av tics som for eksempel ufrivillige bevegelser med hodet, bevegelser som hindrer prating, utbrudd av lyder eller at man utviser tilsynelatende upassende oppførsel. Et fåtall personer har tics som kan fremtre som lite adekvat sosial oppførsel. Det kan

dreie seg om ufrivillig banning, sex-relatert språk, en trang til å komme med upassende kommentarer eller bevegelser. I veldig alvorlige tilfeller kan ticsene forårsake kroppslige skader.

Mange har imidlertid tics som det ikke er så lett å få øye på for andre, som for eksempel stramming av magemuskulatur, bevegelser med foten, skuldre eller bevegelser i andre kroppsdeler.

Eksempler på tics

Motoriske tics

- Blinking, ansiktsgrimaser, rynking på nesen, smatting, bevegelser med tungen, klikking med tennene
- Bevegelser og kasting med hodet, armbevegelser, skulderbevegelser, klapping, stramming av magemuskler, sparking, hopping, ta piruetter
- Neglebiting, tromming med fingre, å dra i klærne, plukke lo fra klær, berøre seg selv eller andre
- Imitering av det andre gjør
- Ufrivillige, upassende bevegelser

Vokale tics

- Hosting, harking, snufsing, brumming, piping, nynnning, roping, spyting
- Gjentakning av egne ord og setninger
- Herming etter andres ord eller setninger
- Uønskede vokale utbrudd av ord og setninger som kan ha upassende innhold, for eksempel sex-relatert eller aggressivt

Synes det er slitsomt å leve med Tourette og det er blitt verre med årene. Blir deprimert noen ganger av det men synes likevel at jeg lever så godt jeg kan på tross av mine plager og jeg har mange gode ting i livet mitt som gjør at jeg kan leve ett greit liv.

Mann, 60 år

Utvikling og forløp

Det er vanligst at tics starter i 5-7 års alder, men tics kan også begynne senere. Hos de fleste ser man tics innen fylte 12 år. Forbigående tics er imidlertid ikke uvanlig og kan sees hos 15-20% av alle barn. Hos mange starter det med tics i ansiktet, for eksempel som blinking eller grimaser. Det er vanlig at ticsene er på sitt mest intense i 10-12 års alder og for noen ser man også en forverring i puberteten. Tilstanden forekommer hyppigere hos gutter enn jenter.

Fra rundt 8-10 års alder kan mange barn med TS beskrive et forvarsel (sensorisk trang) før ticsene. Dette beskrives som en sterk trang, nærmest som en intens følelse av at man eksploderer hvis ticset holdes tilbake. Når man gir etter beskrives en øyeblikkelig lettelse. De fleste med TS lærer seg etter hvert å undertrykke tics for en kortere eller lengere periode. Dette gir ofte økt ubehag. I tillegg kan det ta mye fokus og oppmerksomhet, og det kan bli vanskelig å konsentrere seg om en samtale eller gjøremål. Tics kommer ofte i serier. Man kan bli sliten, trett og få smerter, enten av å gjøre selve ticset eller av å undertrykke det. En del beskriver at kroppen er i konstant beredskap for å holde tics under kontroll.

Tics Tics kan variere i hyppighet og intensitet gjennom dagen og gjennom lengre perioder i livet. Når nye tics kommer til, kan dette føre til at man er mer sliten enn ellers.

Da jeg var i arbeid, hadde jeg merkelig nok ikke tics... Mot slutten av arbeidslivet kom "snufse-tics" og hode-rysting, blinking når jeg var sliten eller konsentrerte meg sterkt; men jeg kunne undertrykke det.

Kvinne, 42 år

Faktorer i miljøet kan påvirke tics. Mange blir verre i situasjoner der man i liten grad blir forstått og akseptert. Tics kan også forverres av stress, engstelse, å være oppspilt, lite søvn, slitenhet eller av enkelte medikamenter. For noen er det også variasjon

mellom årstider. Mengden tics kan avta under konsentrasjon om et gjøremål og arbeidsoppgaver som vedkommende er interessert i, som når man spiller et instrument eller driver med sport.

Mange med TS kan ha utfordringer knyttet til kognisjon og eksekutive funksjoner. Eksekutive vansker merkes best i hverdagen under stress og følelsesaktivering, men kommer ikke alltid like godt frem i strukturerte testsituasjoner. Spesielt det å bremse opp eller stoppe når man er i gang med noe (inhibisjon), impuls-kontroll og følelsesregulering kan være vanskelig. Kognitiv fleksibilitet som hyppig veksling mellom ulike oppgaver eller tanke-sett og brudd i rutiner har vist seg utfordrende for personer med TS. Det er viktig med forståelse for at noen kan være påståelige, har mindre evne til å justere seg og har svingninger i humør og følelsesliv. Kognisjon

Eksekutive funksjoner (evne til selvledelse) omhandler generelt å

- stanse impulser
- være fleksibel
- ta initiativ
- sette i gang gjøremål
- planlegge
- organisere
- ta beslutninger
- utføre målrettede og hensiktsmessige handlinger
- konsentrere seg
- regulere eller styre oppmerksomheten mot relevante forhold
- roe seg
- regulere atferd og impulser
- regulere følelser

Har lært meg min egen vei å gå, for å få ting til å fungere. Er en kamp hver dag.

Mann, 50 år

Behandling Psykoedukasjon (informasjon og kunnskap om TS) er nyttig for personer med diagnosen, pårørende, arbeidsgivere og andre. Lette tics krever vanligvis ingen behandling. Behandling er derimot nødvendig når symptomene på TS har negativ innvirkning på skole og arbeid, aktiviteter i dagliglivet, sosial samhandling eller når det fører til subjektivt ubehag, smerte eller skade.

2.1 Tilleggsversker

ADHD De fleste med TS har tilleggsversker. For mange gir disse de største utfordringene i hverdagen. ADHD forekommer hos mer enn

Tvangslidelser halvparten av personer med TS. Tvangslidelser (OCD) er også svært vanlig. Hos mange kan man også se tvangspreget atferd eller tankesett, men ikke fullt så omfattende at det tilfredsstiller kriteriene for diagnosen tvangslidelse.

Mye tvangspreget dobbeltsjekking, vanskelig å sitte stille mer enn 20-30 min av gangen (trenger 5 min hver halvtid), tics i ansiktet tolkes som nervøsitet og det har gjort meg usikker, var for lyder, stort behov for oversiktlig systemer.

Kvinne, 50 år

Det er økt forekomst av angst og depresjon hos voksne med TS og noe økt hyppighet av autismspekterforstyrrelser.

Søvn Migrene er rapportert å forekomme oftere enn i normalpopulasjonen hos personer med TS. Søvnversker er nokså utbredt. Mens noen sover lite, sover andre urolig blant annet grunnet tics under søvn. Dette kan forringe søvnkvaliteten. Det antas at to

tredjedeler har motoriske tics mens de sover. Der det er behov er det viktig med tilstrekkelig utredning av søvnvansker.

Det er også beskrevet økt forekomst av spesifikke lærevansker (lese- og skrivevansker, matematikkvansker) og generelle lærevansker. Lærevanskene har ofte sammenheng med andre tilleggstilstander som ADHD og /eller OCD.

Overfølsomhet forekommer hos flere. Dette innebærer at noen kan påvirkes av for eksempel lyder, lukter, synsinntrykk, smaker og/eller berøring. [Overfølsomhet](#)

En del kan slite med dårlig selvtillit og følelse av at de ikke mestrer det som forventes. De kan ha problemer med å få eller beholde venner og kan oppfattes negativt på grunn av tics og annerledes oppførsel. Flere har opplevd mobbing og kan være sårbare i sosiale situasjoner.

Bliр noe oppgitt og deprimert de få gangene jeg absolutt ikke klarer det som er forventet av meg, og føler til enhver tid at jeg burde kunne operere innenfor samme rammer som de “funksjonsfriske” rundt meg.

[Mann, 37 år](#)

Mange blir svært slitne både av tics og tilleggsvansker. I tillegg opplever mange liten forståelse fra omgivelsene.

2.2 Ressurser

Det kan ofte bli mye fokus på hva personer med TS ikke får til. Samtidig er det like viktig å tematisere det den enkelte liker, er god til og mestrer.

Jeg opplever undervisningsarbeidet som meget givende, og lærer mye selv i prosessen, i mitt fysiske arbeide trives jeg godt da jeg opplever hangups i systemer og funksjoner, men kan bruke dette kreativt og funksjonelt.

Mann, 37 år

Personer med TS er en veldig heterogen gruppe og man kan finne ressurser der som ellers i befolkningen.

Eksempler på noen ressurser hos voksne med TS kan være

- Evne til å fokusere godt på det man gjør
- Høy grad av presisjon og grundighet
- God til å følge rutiner og prosedyrer
- Blikk for detaljer
- Faglig dyktige
- Lojal og pliktoppfyllende
- Oppriktig, ærlig og genuin
- God omsorgsevne, stort hjerte
- Kreativ, oppfinnsom og nytenkende
- Pågangsmot
- Serviceinnstilt

Har en del tics, noen ganger ubehagelig i samkvem med andre, men jeg lar det ikke hindre meg, og andre synes ikke å bli synlig berørt.

Mann, 57 år

Fokus på både ressurser og utfordringer kan være avgjørende for å lykkes med arbeidsinkludering for personer med TS.

3. NAV i møtet med personer med Tourettes syndrom

Når NAV-veiledere møter personer med TS er det viktig at de har en god forståelse og kunnskap om hva tilstanden kan innebære. For personer med TS kan det være vanskelig å «ta seg sammen», både i forhold til tics og eventuelle tilleggsutfordringer. Flere skammer seg over sine tics. Det er derfor ekstra viktig å møte personer med TS på en vennlig og ikke-dømmende måte. Noen har opplevd å bli mistrodd eller at andre ikke skjønner kompleksiteten i deres utfordringer. Dette kan for eksempel være tilfelle når tics ikke er synlige. Individuelt tilrettelagt bistand kan være aktuelt.

Forutsigbarhet, sikkerhet (i form av en sikker og stabil arbeidsplass), arbeidsgiver som ikke ser på min diagnose som noe hinder, forståelse og aksept.

Mann, 29 år

Hos en person med TS kan det foreligge dokumentasjon fra skole og/eller helsetjeneste. Personens ressurser og utfordringer blir synliggjort og forslag til tilretteleggingstiltak kan fremkomme allerede her. En funksjonsvurdering kan gi viktig informasjon ut over diagnosen. NAV-veileder kan kontakte NAV Arbeidsrådgivning og NAV Hjelpemiddelsentral for hjelp til å tolke dokumentasjon.

[Dokumentasjon](#)

Jeg synes man fokuserer for mye på selve ticsen ved Tourettes, og at man bør rette større lys mot de «mentale» tilleggsvanskene som gjerne oppstår med Tourettes.

Kvinne, 36 år

Samhandling Et vellykket løp frem mot arbeid er avhengig av god samhandling med viktige støttespillere. Når NAV-veileder samarbeider med andre instanser eller personer er det viktig at det foreligger et skriftlig samtykke. Vær tydelig på hvem som har ansvar for hva.

Aktuelle samarbeidspartnere/-instanser

- Pårørende
- Fastlege
- Arbeidsgiver
- Tiltaksleverandør/-arrangør
- Samarbeidspartnere innad i NAV
 - NAV Arbeidslivssenter
 - NAV Arbeidsrådgivning
 - NAV Hjelpemiddelsentral
 - Jobbspesialist
 - Rådgivende overlege
 - Økonomisk rådgiver
- Kommunal helse- og omsorgstjeneste
- Skole/voksenopplæring/Oppfølgingstjenesten (OT)
- Pedagogisk psykologisk tjeneste (PPT)
- Spesialisthelsetjenesten ved blant annet
 - Habiliteringstjenesten
 - Barne- og ungdomspsykiatri (BUP)
 - Psykiatri (DPS)
 - Tilretteleggingstjenesten ved høyskoler og universitet
 - Bedriftshelsetjenesten

Ved TS varierer grad av funksjon. Det er viktig at de tiltak som igangsettes i størst mulig grad ivaretar personens forutsetninger. Det er i samtalene mellom NAV-veileder og personen med TS at man kan gjøre seg kjent med hvilke behov vedkommende har.

“

Først og fremst har jeg selv gått hardt på både NAV og arbeidsgiver for å få til en slik ordning jeg har i dag. Men NAV og arbeidsgiveren min har hjulpet meg veldig med å få til en slik ordning.

Mann, 29 år

Personer med TS kan oppleve felles informasjonsmøter som overveldende. Noen vil ha nytte av å ha med en person som i etterkant kan bistå med å sortere informasjonen som har blitt gitt. Mange synes det er vanskelig å finne ut av NAVs rettigheter og plikter på egen hånd og trenger hjelp til dette. Det er viktig å påse at personen har fått innføring i hvordan bruke «Ditt NAV».

[Informasjon
fra NAV](#)

Personer med TS kan være ekstra følsomme for sanseintrykk og man bør forsøke å minimere distraksjon og støy. Det er viktig å gi møtene god struktur og sørge for påminnelser. Tydeliggjøring av forventninger og regler kan bidra til å unngå misforståelser. Det kan være nyttig med flere alternative handlingsplaner slik at ikke alt står og faller på en plan.

[Møtestruktur](#)

En strukturert oversikt med punkter for hva som skal gjennomgås på et møte skaper forutsigbarhet. Det bør settes av en tidsramme for hvor lenge en samtale skal vare. Om personen viser tegn til å miste konsentrasjonen, bør man ta en pause. Oppsummering i slutten av møtet og referat i etterkant er viktig.

Antall NAV-veiledere den enkelte må forholde seg til bør begrenses for å sikre stabilitet og at viktig informasjon ikke går tapt. Det er viktig at NAV-veileder finner frem til personens sterke sider, utfordringer og tilretteleggingsbehov. Voksne med TS kan både under- og overvurdere betydningen av sine tics i arbeidssammenheng. Henvisning til NAV Arbeidsrådgivning eller NAV Hjelpe middelsentral for bistand med å kartlegge slike forhold kan være hensiktsmessig i noen saker.

En del bruker mye energi og krefter på å undertrykke tics og kan klare å skjule sine utfordringer relativt godt i møte med NAV.

...blir fryktelig sliten av å holde tilbake tics. Får og har mye smerter og har mye negativ tankevirksomhet, som gir dårlig søvn og hvile.

Kvinne, 47 år

I veiledning på NAV er det viktig å spørre om søvn og ta hensyn til dette når man skal finne en passende jobb. Noen får ikke sove, mens andre sover urolig på grunn av tics under søvn. Brukermedvirkning, skreddersøm og fleksibilitet er vesentlig i valg av videre tiltak.

Åpent landskap stresser meg, mye støy. Møtevirksomhet: Ikke samme filter som andre, så sliter med å være i ro. Slitsomt å gå til lunsj, mye støy.

Kvinne, 44 år

Huskeliste for samtale/møte

Før

- Les tidligere utredninger med informasjon om funksjon og tilretteleggingsbehov
- Reserver et rolig samtalerom da personer med TS lett kan bli distraheret. Vær oppmerksom på plassering i rom med vindu til fellesareal.
- Kartlegg behov for et ekstra rom om personen har behov for å trekke seg tilbake for å tics
- Sett av god tid til samtale i tilfelle personen kommer for sent eller trenger pause underveis (kan utmattes fortere enn andre)
- Send plan for møte
- Oppfordre til å ta med en person for å få hjelp til å få med seg viktig informasjon

Under

- Vær oppmerksom på at tics og undertrykking av tics kan forstyrre oppmerksomhet og hukommelse
- Avklar gjensidige forventninger
- Spør om hva personen synes fungerer
- Kartlegg utfordringer
- Still konkrete spørsmål
- Oppsummer punktene dere har blitt enige om
- Avgrens mengden informasjon
- Få oversikt over viktige kontaktpersoner
- Bistå med oversikt over rettigheter og plikter i NAV og hva NAV kan bidra med (tiltak, ytelser, hjelpemidler)
- Bistå ved skjemautfylling om det viser seg utfordrende for personen
- Avklar mål og delmål
- Sjekk at personen noterer ny møtedato i kalender/på mobil
- Sjekk at personen kan bruke «Ditt NAV»

Etter

- Skriv referat som personen får lese
- Følg tett opp med delmål – sjekk at ting gjennomføres

3.1 Overganger

Overganger kan være spesielt utfordrende for noen personer med TS. Kartlegging av ressurser og hjelpebehov som er gjort i skolen bør formidles videre (se 3.3.2). Ikke alle har behov for spesialundervisning på skolen, men kan likevel trenge tett oppfølging.

I videregående skole kan det være behov for å ha kontakt med Oppfølgingstjenesten (OT). Etter videregående skole møter man på økte krav til selvstendighet. Noen kan ha utbytte av et år på folkehøyskole før de legger planer for studier og arbeidsliv.

På høyskole/universitet stilles det krav til egenstrukturering av hverdagen. Man har mindre kontakt med faglærerne, og det er lettere å «forsvinne» i mengden (se 5.2).

3.2 Individuell plan (IP) og ansvarsgruppe

IP er en rettighet for personer med behov for langvarige og koordinerte helse- og omsorgstjenester (pasient- og brukerrettighetsloven § 2-5). IP kan være aktuelt for noen, men langt fra alle med TS.

IP er et verktøy som skal bidra til å sikre samarbeid mellom ulike instanser og etater. En IP synliggjør tiltak og ansvarsfordeling. Hovedansvaret ligger hos en koordinator, oftest tilknyttet sosial- og helseavdelingen i kommunen. Det kan opprettes en ansvarsgruppe. Denne er ikke regulert i lov eller forskrift.

Ansvarsgruppens funksjon er ofte knyttet til utarbeidelse og oppfølging av en IP og består av personer fra ulike offentlige etater som har en aktiv tilknytning til personen. Ansvarsgruppe

3.3 Kartlegging av arbeidsevne

Kartlegging av personens ressurser og utfordringer er viktig med tanke på hensiktsmessig tilrettelegging, valg av yrke og arbeidsoppgaver. Det er store individuelle variasjoner i funksjonsnivå. Funksjonsvurdering

Har alltid hatt konstruktive miljøer rundt meg, og ergo fått utvikle meg som alle andre. Er veldig takknemlig for det. Vet at det like gjerne kunne ha gått helt galt. Men for meg har nok Tourette gitt styrke, selv om det til tider har kostet både fysisk og psykisk.

Mann, 57 år

Det er viktig å avdekke hva som skal til for at personen klarer å benytte sine evner og ressurser. For enkelte kan tilleggsvansker representere et stort arbeidshinder. For noen med TS kan det ta lang tid å finne gode løsninger. Det er derfor viktig med tålmodighet fra NAV sin side.

Kartlegging av funksjonsnivå kan bygge på flere kilder. I det følgende gis noen eksempler på dette:

3.3.1 Egenvurderingsskjema

Evne til egenvurdering kan variere blant personer med TS. Spørreskjemaer kan være utfordrende å fylle ut og besvare. Enkelte kan ha vansker med å forstå lite konkrete spørsmål. Utfylling av egenvurderingsskjema bør skje i samarbeid med personen. Dette gir anledning til å stille oppfølgingsspørsmål om hva som har fungert godt og mindre godt i tidligere arbeidssituasjoner. Har personen med TS ikke vært i arbeid, kan man spørre om skolegang og/eller arbeid man har gjort i hjemmet.

Jeg har skiftende fokus og sliter litt med konsentrasjonen.

Kvinne, 30 år

3.3.2 Bakgrunnsinformasjon

Tidligere utredninger

Ved overgang fra skole til arbeidsliv/videre utdanning er det viktig at hjelpeinstanser som bistår i denne fasen er informert om utredninger og tiltak gjennomført i skoletiden. Dette kan innebære at utredninger og rapporter fra for eksempel PPT, BUP og habiliteringstjenesten innhentes i samråd med vedkommende. Her kan det komme frem informasjon som kan ha betydning i et arbeidsforhold. Pårørende kan være en viktig informasjonskilde så lenge det er gitt samtykke fra den det gjelder. Erfaringsmessig ønsker noen å ha med seg pårørende eller en annen støtteperson i samtaler med NAV.

Gradvis å oppleve mestring. Ikke å bli særlig forskjellsbehandlet, men jobbe konstruktivt for å finne mindre omfattende tilpasninger for meg og andre.

Mann, 25 år

For personer som har fått diagnosen TS etter avsluttet skolegang, kan det foreligge lite informasjon fra skoletiden. Det er derfor viktig å spørre om deres erfaringer. Igjen kan pårørende være en viktig informasjonskilde.

Kjennskap til om det foreligger tilleggsvansker er vesentlig. Hør med personen om de har fått behandling for dette. Dersom dette ikke er tilfelle, vurder sammen med personen om dette er viktig for å komme i arbeid.

Hvis jeg jobber tett på andre blir jeg veldig hemma.

Mann, 55 år

Hvis personen tidligere ikke har gjennomgått noen funksjonskartlegging kan man drøfte om dette vil være hensiktsmessig. Dersom NAV-veileder er usikker, anbefales kontakt med NAV Arbeidsrådgivning eller NAV Hjelpemiddelsentral for å drøfte saken.

Eksempler på spørsmål som kan stilles i kartleggingssamtaler

- **Skolegang**

Hvilke fag likte du/likte du ikke på skolen? Hva mestret du godt? Hva mestret du ikke så godt? Er det noe du fikk høre at du måtte øve mer på/bli bedre til? Klarte du å følge med i undervisningen og å gjøre lekser? Hvordan mestret du gruppearbeid? Hvordan opplevde du prøver og tidspress? Plutselige endringer, annerledesdager (skoleturer) og rutinebrudd? Hvordan var det med tics i skolegangen? Opplevd mobbing?

- **Erfaringer fra arbeid**

Hvilke tilbakemeldinger fikk du fra arbeidsgiver? Hva var grunnen til at arbeidsforhold ble avsluttet? Hvordan har du opplevd tics i tidligere arbeid? Hvordan uttrykker ticsene seg i samhandling med andre? Hvordan opplever du at andre reagerer på tics? Hvordan taklet du stress i arbeidssituasjonen? Ble tics forverret? Hva kjennetegner arbeidssituasjoner med mye og lite tics? Er dine tics synlige for andre? Bruker du mye krefter på å undertrykke tics? Kan smerter ha påvirket din arbeidsevne? Er det andre faktorer som kan påvirke din arbeidsevne?

- **Arbeidsoppgaver**

Hva liker du å jobbe med (gjør gjerne basert på tidligere erfaringer)? Type oppgaver (f.eks.: rutiner, planer, telefonkontakt, skriftlig arbeid, konkrete /praktiske/ teoretiske, variasjon, kreativitet, arbeide utendørs/ innendørs, med mennesker etc.)? Er det noen arbeidsoppgaver som bør unngås?

- **Arbeidsforhold**

Behov for tilrettelegging? For eksempel eget kontor, støydempende hjelpemidler, mulighet for hjemmekontor? Behov for et sted eller pauser for å tics? Fleksible arbeidstider? Hvor lang arbeidsdag? Behov for hjelp til å strukturere dagen? Hva stresser deg – både av egne tanker og hendelser i omgivelsene? Må du ta spesielle hensyn når du reiser til og fra jobb?

- **Sosiale forhold**

Trives du best med å jobbe alene eller sammen med andre? Hvor mange personer mestrer du å forholde deg til? Ønsker du åpenhet rundt diagnosen? Er det noe ved deg som leder eller kollegaer bør kjenne til? Er det noen aktiviteter du gjør som minsker tics (for eksempel å snakke om noe du kan mye om, spille et instrument, trygge omgivelser)? Har du interesser, hobbyer eller andre ferdigheter som er viktige å vite om?

3.3.3 Interesser, motivasjon og yrkesvalg

Tiltak og veiledning må baseres på arbeidsevnevurdering, interesser og motivasjon. Det er viktig at personen opplever et eieforhold til de valg som tas. Noen personer med TS kan trenge tid på denne prosessen.

Dersom arbeidsoppgavene er lite engasjerende, kan det gå ut over motivasjonen og evnen til å konsentrere seg over tid. For de fleste vil det være viktig å jobbe mot et mål de er motivert for, samt ha et arbeid som kjennes meningsfullt. Detaljert kartlegging av personens interesser er derfor nødvendig. Interesseområder kan gi ideer til områder som gir større mulighet for arbeidstilknytning.

Motivasjon

Brukt mye tid på å jobbe i studietiden, gode referanser fra tidligere arbeidsplasser, kanskje at jeg har videreutdanning som er noe relevant, og interesse for å jobbe på akkurat en slik avdeling.

Kvinne, 42 år

Det finnes forskjellige interessedetester og kartleggingsverktøy som kan være til hjelp, eksempelvis Jobbpics, Structured Career Interview (SCI), Solbergs interessedetest (SIT), Veivalg, Vip24, Work Interest Explorer (WIE).

Interesse-
kartlegging

Personer med TS kan arbeide innen ulike bransjer. Dersom man har ADHD-problematikk som tillegg utfordring kan det være aktuelt å sjekke førerkortforskriften og krav som stilles i enkelte yrker som for eksempel pilot eller føring av større maskiner.

At jeg jobber redusert, slik at jeg har tid til å hvile og ta pauser i hverdagen.

Kvinne, 36 år

Kapasitet Det er viktig med riktig balanse i forhold til arbeidstider, pauser, type oppgaver og fleksibilitet. For å unngå økning av tics kan noen trenge forutsigbarhet og skjerming for stressende situasjoner.

3.3.4 Evner og ferdigheter

Som i befolkningen for øvrig, varierer evnenivået også blant personer med TS. Noen har i tillegg lese- og skrivevansker, matematikk- og/eller lærevansker. De vil kunne trenge særskilt tilrettelegging og kan ha behov for hjelp med dagliglivets aktiviteter (ADL).

Hos noen ser man en ujevn evneprofil, som kan bety at en er dyktig på enkelte områder og har større utfordringer på andre. Flere kan streve med å fungere i arbeidslivet grunnet enkelte eksekutive utfordringer (se side 13).

Det er viktig å ha fokus på personens ressurser og interesser, samt å tilrettelegge for det som er utfordrende for å lykkes med varig arbeidsdeltakelse.

3.3.5 Arbeidstrening

Arbeidstrening kan gi personen og andre bedre forståelse av funksjon under ulike betingelser og type arbeidsoppgaver. Personens sårbarhet for stress kan også avklares grundigere ved en systematisk utprøving og tilbakemelding. Vansker kan forsterkes om man ikke trives eller mestrer sitt arbeid. En del kan ha begrensninger med utholdenhet, konsentrasjon, hyppige omsvingninger samt arbeidstempo grunnet tics eller tilleggsvansker.

Fikk jobben etter arbeidstrening gjennom NAV.

Kvinne, 45 år

Dialog, forståelse, forutsigbarhet, fleksibilitet og planlegging er viktig for personer med TS. Det bør gis konkrete tilbakemeldinger på hva som fungerer bra, hva som er problemområder, og hvordan disse best kan løses.

[Tilbakemeldinger](#)

Kartlegging kan gjøres ved at arbeidsleder/tilrettelegger og arbeidstaker fyller ut et skjema med likelydende spørsmål som deretter vurderes sammen. Dette vil gi et godt utgangspunkt for læring og for å finne egnede løsninger.

Håndtering av tics

Håndtering og mestring av tics er belastende og energikrevende og kan bety at man trenger lengre tid for å utføre oppgaver. Det er viktig å ta hensyn til at personer med TS kan ha gode og dårlige perioder og dager. Det kan være også være flere forhold som medfører økt trettbarhet.

3.3.6 Yrkesveiledning

Yrkesveiledningen bør baseres på informasjon som er kommet frem ved tidligere kartlegging og bakgrunnsinformasjon. Praktiske konsekvenser av yrkesvalg må tydeliggjøres. Personens forutsetninger må være i samsvar med kravene i et yrke eller arbeidsforhold. Veiledningen krever ofte større fokus på detaljer og konkrete planer for hvordan det kan gjennomføres, enn det som er vanlig ved yrkesveiledning for øvrig. Det er samtidig viktig at personen opplever et eieforhold til de valg som tas. En plan med delmål kan være hensiktsmessig.

...kunne tenkt meg yrkesveiledning og finne noe jeg kan trives med. Liker barn, men føler pedagogikk er tungt.

Kvinne, 50 år

Personer med TS kan ha utfordringer med å igangsette aktiviteter, deriblant søknadsprosesser. Noen kan ha behov for hjelp med CV og jobbsøknad.

4. Tiltak og støtteordninger

Det er viktig at NAV-veileder informerer personen med TS og aktuelle samarbeidspartnere om tilgjengelige tiltak og støtteordninger. Basert på den enkeltes funksjon skal det gjøres en vurdering av tilgjengelige tiltak som kan tilbys. Under følger noen aktuelle tiltak og ytelser.

4.1 Arbeidsavklaringspenger (AAP)

AAP skal sikre inntekt i en overgangsperiode der personen med TS har vesentlig redusert arbeidsevne på grunn av helse og behov for arbeidsrettede tiltak, medisinsk behandling og/eller annen oppfølging for å komme i arbeid. Dokumentasjon fra lege, psykolog eller annen fagperson med medisinsk kompetanse må vedlegges søknaden.

Når NAV har mottatt søknaden blir det vurdert om arbeidsevnen er vesentlig nedsatt til et hvert yrke. NAV vurderer om det er behov for støtte til aktiv behandling, arbeidsrettede tiltak og/eller oppfølging i en periode.

[Vurdering](#)

4.2 Ytelse etter reglene for Ung ufør

Ung ufør er en økonomisk tilleggsytelse man kan søke om. Ytelsen innvilges til personer som på grunn av en varig og alvorlig sykdom, skade eller lyte har fått nedsatt sin arbeidsevne før fylte 26 år. Ung ufør skal sikre en høyere minsteytelse til de som har hatt liten mulighet til å ha pensjonsgivende inntekt før uførheten inntrådte. Det avgjøres i det enkelte tilfellet hva som er varig og alvorlig skade, sykdom eller lyte.

4.3 Avklaring, oppfølging og arbeidstrening

NAV har til en hver tid ulike tiltak å vurdere for den enkelte med tanke på avklaring, oppfølging og arbeidstrening. Hvilke tiltak som er tilgjengelige i NAV kan variere noe mellom steder i landet. Hvem som skal følge opp personen med TS vil kunne variere ut fra NAV sin organisering. Det skal gis hensiktsmessig og nødvendig bistand med sikte på å integrere personer med nedsatt arbeidsevne i ordinært arbeidsliv.

Avklaring og oppfølging kan enten gjøres av NAV-veileder, jobbspesialister eller eksterne tiltaksleverandører.

Arbeidstrening

Dersom personen med TS strever med å komme i ordinært arbeid på egen hånd, kan arbeidstrening være aktuelt. Arbeidstrening foregår i ordinære bedrifter, men kan kombineres med andre tiltak og virkemidler. Det er her mulig med tett oppfølging og tilpassede arbeidsoppgaver ut fra den enkeltes behov.

Tilrettelegging. Albuerom. Fleksibilitet. Rett og slett skreddersyng for meg. Å få jobbe med noe som klarer å holde på og fornye interessen min.

Mann, 27 år

Det er viktig at alle aktørene er enige om hensikten med tiltaket og at det legges til rette for variasjon i oppgaver. Målsettingen må kommuniseres tydelig gjennom tiltaksperioden.

Arbeidstrening kan være en nyttig erfaring som styrker den enkeltes mulighet for å komme ut i lønnet arbeid på sikt. Ikke minst kan arbeidstreningen gi innsikt i hva som kreves i yrket og hva som er viktige hensyn å ta. Arbeidstrening kan også bidra til bedre struktur og døgnrytme.

Jobbspesialist/veileder kan bistå med å skrive CV og jobbsøknad samt å «markedsføre» arbeidstaker overfor arbeidsgivere. Å formidle aktuell informasjon til arbeidsgiver, følge opp på arbeidsplassen og tilrettelegging av arbeidsoppgaver inngår i en jobbspesialist/veileder/tilretteleggers rolle. Man må samtidig være klar over at det ikke er behov for å informere arbeidsgiver om TS diagnosen i alle tilfeller, selv om åpenhet oftest er en god strategi for å oppnå varig arbeidstilknytning. Det er derimot viktig å få frem funksjon, styrker og utfordringer slik at hensiktsmessige tilrettelegginger kan avtales.

[Oppfølging](#)

Arbeidsgiver må bli gjort kjent med at ved riktige rammer og tilrettelegging, vil en person med TS kunne være en dyktig medarbeider.

Gode forberedelser, god innsats på jobbintervjuet og gode referanser.

Mann, 25 år

4.4 Tekniske hjelpemidler

For noen er det behov for skreddersydde og godt tilpassede løsninger på arbeidsplassen. NAV Hjelpemiddelsentral gir råd om hjelpemidler, andre teknologiske løsninger eller tilpasning av omgivelser og arbeidsoppgaver. Rådgiver fra NAV Hjelpemiddel-

[NAV Hjelpemiddelsentral](#)

sentral kan bistå ved oppfølging på arbeidsplassen, tiltaks- eller utdanningssted.

Å anvende kognitive hjelpemidler som for eksempel kalender med påminnelser på smarttelefon, kan gi et godt grunnlag for en gradvis nedtrapping av oppfølging fra en veileder.

4.5 Tilretteleggings- og oppfølgingsavtalen (TA)

TA er en ordning som kan sikre at arbeidstakere med redusert funksjonsevne får nødvendige hjelpemidler, tilrettelegging og oppfølging. Avtalen sikrer også bistand til arbeidsgiver. TA forutsetter at personen med TS er i et ordinært arbeidsforhold eller er klar for ordinært arbeid. TA er en forpliktende avtale mellom arbeidstaker, NAV og arbeidsgiver med målsetting om å sikre langvarig oppfølging i arbeidspraksis eller i en lærlingperiode.

4.6 Mentor

...mentor, motivasjon utenfra, grundig oppfølging og tilbakemeldig.

Mann, 37 år

For stor vektlegging av gruppebaserte tiltak kan for enkelte med TS gå på bekostning av behovet for individuell oppfølging og veiledning. Mentor er et tiltak som er ment for personer som trenger praktisk bistand, veiledning eller opplæring i arbeidsrettede ferdigheter eller i en studiesituasjon.

Tiltaket kan også brukes dersom det er nødvendig for at personen skal få eller beholde lønnet arbeid i en ordinær virksomhet. Det er ikke gitt hvem som skal skaffe en mentor. I enkelte tilfeller er det NAV-veileder som kontakter arbeidsgiver eller studiested for å få på plass en mentor, i andre tilfeller er det personen selv som gjør dette. Bruk av mentor må godkjennes som tiltak av

NAV-veileder. Arbeidsgiver eller studiested må deretter søke NAV om økonomisk støtte for å frikjøpe en person for denne rollen. Det er oftest en kollega, medstudent/- lærer som blir mentor. Det er viktig å være bevisst på at en god relasjon er avgjørende for at dette fungerer tilfredsstillende. Åpenhet, engasjement og at man lytter kjennetegner ofte en god mentor.

...mennesker; lærere og mentorer som ser meg for den eg er og hva jeg er i stand til.

Mann, 37 år

Arbeidsgiver kan nå [søke NAV digitalt om tilskudd til mentor](#).

4.7 Lønnstilskudd

Formidlingsrettede tiltak som lønnstilskudd kan bidra til å fremme inkludering i ordinært arbeidsliv. Lønnstilskudd vurderes å være en god ordning for å skaffe eller beholde ordinært arbeid og kan for enkelte være en forutsetning for å sikre en stabil og varig deltagelse i ordinært arbeidsliv. Lønnstilskudd skal blant annet bidra til å øke mulighetene for ordinært arbeid blant personer med varig nedsatt arbeidsevne og forebygge uføretrygd.

Men NAV og arbeidsgiveren min har hjulpet meg veldig til å få til en slik ordning.

Mann, 29 år

Arbeidsgiver kan nå [søke NAV digitalt om lønnstilskudd](#).

4.8 Tilskudd til inkludering

Arbeidsgivere kan søke om Inkluderingsstilskudd for å kompensere for merutgifter og kostnader knyttet til personer med TS som trenger tilrettelegging på arbeids- eller tiltaksplassen. Til-

skuddet er for arbeidsgivere som tilrettelegger for ansettelse av arbeidssøkere med behov for hjelpemidler slik at personen kan stå i jobb.

Arbeidsgivere kan nå [søke NAV digitalt om inkluderingsstilsnitt](#).

4.9 Varig tilrettelagt arbeid

Dersom personen med TS har redusert arbeidsevne og fått stadfestet behov for varig tilrettelagt bistand, kan varig tilrettelagt arbeid (VTA) gi en mulighet for tilknytning og tilhørighet for arbeidsrettet aktivitet.

Fikk praksisplass via NAV. Fikk tilslutt varig VTA-plass.

Mann, 29 år

De fleste VTA-plasser er tradisjonelt lagt i tilknytning til utførelsesbedrifter. Det har foreløpig vist seg vanskeligere å etablere varig tilrettelagt arbeid i ordinære virksomheter, men dette ønskes det mer av i fremtiden.

5. Tilrettelegging i utdanning

For personer med TS kan det være behov for tilrettelegging i utdanningssituasjonen. Ikke alle mestrer normal skole- og/eller studieprogresjon. For en NAV-veileder er det aktuelt å informere om at det eksisterer mulighet for tilrettelegging, men det krever at man er åpen om sine utfordringer ovenfor studiestedet. Mange har gode evner, men klarer ikke nødvendigvis å nyttiggjøre seg disse.

Tilrettelagt skolegang. Uten det hadde jeg ikke vært der jeg er i dag.

Mann, 29 år

Oppfølgingstjenesten (OT) er en fylkeskommunal tjeneste for ungdom fra 16 til 21 år som har rett til videregående opplæring, men som av ulike grunner ikke er i videregående opplæring eller i arbeid. Formålet med tjenesten er å sørge for at ungdommer i målgruppen gis tilbud om opplæring, arbeid eller andre kompetansefremmende tiltak eller en kombinasjon av disse. OT skal sikre tverretattlig samarbeid mellom fylkeskommunale, kommunale og statlige instanser som har et ansvar. Alle tiltak og veiledning er gratis og OT har taushetsplikt.

Oppfølgings-
tjenesten

5.1 Voksenopplæring

Voksne har etter opplæringslovens § 4 A-3, rett til videregående opplæring fra og med det året de fyller 25 år hvis de ikke har fullført slik opplæring tidligere. Retten gjelder for personer som har fullført norsk grunnskole, eller har tilsvarende utdanning. Opplæringen for voksne skal tilpasses den enkeltes behov. Målet for opplæringen kan være fagbrev, studie- eller yrkeskompetanse. Søknad om videregående opplæring for voksne sendes fylkeskommunen.

Opplæringen i offentlig videregående skole eller i lærebedrift er gratis. Fylkeskommunen har ansvaret for å holde voksne som får videregående opplæring, med nødvendige trykte og digitale læremidler og digitalt utstyr.

Realkompetansevurdering

Voksne som har rett til videregående opplæring kan få vurdert tidligere utdanning og erfaring gjennom realkompetansevurdering. I noen tilfeller innebærer det at man må vise til 5 års relevant arbeidserfaring, for deretter å bestå en praktisk og teoretisk eksamen. Slik kan man oppnå et fagbrev på en annen måte enn å følge ordinær opplæring som består av to år med teori og to år med praksis.

5.2 Høyere utdanning

Ønsket om å utnytte sine evner og gå videre på høyskole eller universitet vil være naturlig for mange personer med TS. I en studiesituasjon er kravene til egenstrukturering, utholdenhet, overblikk og evne til vedvarende fokus og konsentrasjon ofte store. Ved behov bør det derfor legges til rette for at vedkommende får utnyttet sine evner og potensiale.

Det er ikke etablert et system for overføring av informasjon mellom videregående skole og høyskole/universitet for elever med behov for tilrettelegging. Lærestedene for høyere utdanning er pålagt å legge til rette og skal ha kontaktpersoner eller en tilretteleggingstjeneste for studenter med funksjonsnedsettelse. Hvilken tilrettelegging som skal gis er ikke spesifisert nærmere i lovverket. Det kan medføre at tilbudet kan variere betydelig fra sted til sted.

For å sikre en god overgang fra videregående skole til høyere utdanning er det en fordel å kontakte tilretteleggingstjenesten ved studiestedet tidlig, slik at nødvendig tilrettelegging er etablert før studiestart.

En del studenter med TS kan bli forsinket i sin studieprogresjon, noe det bør tas høyde for når det planlegges et studieløp i samarbeid med NAV. Det er også viktig å snakke om hva som kan gjøres for å øke sjansene for å følge oppsatt studieprogresjon, for eksempel behov for tilrettelegging ved eksamen.

Studenter med TS kan ha nytte av rapporten fra [Universell.no](https://universell.no) om studenter med nevroutviklingsforstyrrelser og høyere utdanning fra 2016.

6. Tilrettelegging på arbeidsplassen

Om jeg skal greie å stå i jobb, må det gjøres noe slik at jeg ikke får så mye smerter.

Kvinne, 47 år

Langt i fra alle med TS vil ha behov for tilrettelegging i en arbeidssituasjon. Det er viktig å kartlegge hva som er personens ressurser og begrensninger, og tilrettelegge arbeidsoppgaver som personen mestrer og interesserer seg for. Noen vil ha vansker med å arbeide i en 100 % stilling. Er tilleggsutfordringene mange og store, kan det hende ordinært arbeid er lite realistisk.

Fordi jeg jobber gjennom et byrå, har jeg mulighet til å "ta fri" (men jeg gjør det sjelden) har også ved et par anledninger bedt om å få noen minutter til å trekke meg unna for å ticse ut.

Kvinne, 40 år

For å belyse tilretteleggingsaspektet ytterligere har vi har valgt å trekke frem hva enkelte personer med TS har svart på følgende spørsmål i brukerundersøkelsen:

Hva er det viktigste for deg på din vei inn i arbeidslivet?

- Interesse
- Meningsfylt og å være til nytte
- Trivsel og godt arbeidsmiljø
- Mestring
- Aksept, respekt, forståelse, åpenhet for mitt handikap
- Tilbakemeldinger
- Mulighet for redusert stilling
- Rutiner, forutsigbarhet, sikkerhet
- Mentor og oppfølging
- Arbeid i samsvar med utdanning
- Fleksibilitet
- Skreddersøm

Hva gjør at jobben din fungerer bra akkurat for deg?

- Klare forventninger, roller og oppgaver
- Frihet
- Mulighet for påvirkning
- Fleksibilitet ift. arbeidstid og hjemmekontor
- Varierte oppgaver
- Tilrettelagte arbeidsoppgaver
- God ledelse og gode kollegaer

6.1 Informasjon til arbeidsgiver

Min leder har vært en god samtalepartner og ser meg. Han gir meg tegn i møter dersom han opplever at jeg blir litt ivrig.

Kvinne, 44 år

Åpenhet Åpenhet med arbeidsgiver vil i de fleste tilfeller anbefales og kan ofte ta bort stress som mange føler når de prøver å skjule og kontrollere sine tics. Informasjon til arbeidsgiver må gis i samråd med personen det gjelder. Noen skammer seg over sine tics og dette må møtes med en ikke-dømmende holdning. Det vil imidlertid ikke være alle arbeidsplasser som har like stor forståelse for problematikken.

Hyppige møter eller samtaler er positivt. NAV-veileder bør støtte opp om gjensidig forståelse i disse samtalene. Det kan for eksempel tenkes at arbeidsgiver har spørsmål eller bekymringer knyttet til diagnosen. Videre kan det være behov for å vite hvem man kontakter dersom utfordringer skulle oppstå. Noen ansatte med TS kan ha behov for fri fra jobb for å gå i behandling.

Ansatte med TS kan ha gode og dårlige perioder. Typiske utfordringer kan være å håndtere mange samtidige oppgaver eller endringer i rutiner. Ta høyde for varierende dagsform, tvangsritualer og behov for forutsigbarhet i arbeidsdagen.

Har kontinuerlig kontakt med mine overordnede, slik at de vet hvordan formen min er fra dag til dag. Jeg har et egnet hvilerom for nødvendige pauser, utover dette er det stort sett toleransen og respekten jeg møter rent sosialt som føles som den beste tilretteleggingen.

Mann, 37 år

6.2 Arbeidsoppgaver

Det er viktig å kartlegge arbeidsstedets ordinære arbeidsmåter og rutiner for å se om disse kan forenkles eller tilrettelegges før man vurderer om det er nødvendig med spesialiserte hjelpemidler. NAV-veileder kan bistå arbeidsgiver og bidra til kontakt med NAV Arbeidsrådgivning eller NAV Hjelpemiddelsentral. De kan gi råd om tilrettelegging av arbeidsoppgaver og aktuelle tekniske hjelpemidler. Hvis bedriften er tilknyttet en bedriftshelsetjeneste (BHT) kan det være hensiktsmessig å koble inn denne.

Bedriftshelsetjenesten

Noen liker rutiner og kan ha utfordringer når disse brytes. Det som fremstår som små endringer for andre, kan i noen tilfeller «velte lasset» for en person med TS. Andre liker ikke rutiner og har større behov for variasjon og å bruke egen kreativitet.

Det er viktig med klare kriterier for hva som kreves i utføringen av arbeidet, som for eksempel hvor lang tid man skal bruke på ulike gjøremål eller hvor grundig noe skal utføres. En mentor eller kollega med god kjennskap til arbeidsoppgavene kan bidra til at det etableres hensiktsmessige tiltak. Tydelige arbeidsbeskrivelser, sjekklister og en lett synlig arbeidsplan kan være til hjelp for å prioritere arbeidsoppgaver og gjøre dagen oversiktlig. Vær oppmerksom på at det å undertrykke tics krever mye energi og at dette kan gå ut over tempo i arbeidet.

Arbeidsbeskrivelser

Fordi jeg har en del ansikts tics som gjør at jeg blir fortore sliten og at jeg ikke får med meg det jeg skal av beskjeder og arbeidsoppgaver.

Kvinne, 20 år

Bli enig om hvordan beskjeder formidles. Det kan være lettere å huske når beskjeder gis skriftlig, for eksempel på epost eller SMS.

Hvis det er kjent at det foreligger særlige vansker med innlæring, må det settes av mer tid til opplæring og beskyttelse mot distraksjoner. Det kan være behov for flere gjentakelser og repetisjoner.

6.3 Forhold på arbeidsplassen

Noen har behov for eget kontor eller mulighet for et sted å trekke seg tilbake hvis man jobber sammen med mange. Åpent kontorlandskap kan by på store utfordringer.

Skjermet arbeidsplass, mulighet for hjemmekontor.

Kvinne, 44 år

Omgivelser Hvis arbeidsplassen har åpent kontorlandskap må plassering av personen med TS planlegges godt. En del foretrekker å sitte et sted med god oversikt og gjerne med ryggen mot en vegg. Noen kan oppleve aktivitet utenfor vinduet som distraherende. Skjerming for lyd med støyreducerende headset kan være nyttig. En rolig og ryddig arbeidsstasjon kan hindre unødvendige forstyrrelser og bidra til å bevare konsentrasjon.

Tilrettelagt arbeidstid, og mulighet for oftere pauser.

Kommer og går når jeg vil i forhold til dagsform.

Mann, 29 år

Pauser Legg til rette for mulighet til å ta pauser for å «ticse»/få utløp for tics eller bare generelt å ta hvilepauser. Mange har også god nytte av jevnlig fysisk bevegelse (gå litt, strekke seg osv).

Fleksibel arbeidstid

En stadig vekslende turnus eller overtidsarbeid kan være utfordrende. Noen kan ha behov for fleksibel arbeidstid eller mulighet for å møte litt senere, kanskje spesielt i begynnelsen av en praksisperiode eller jobb. For andre kan dette være et vedvarende behov.

6.4 Fast kontaktperson på arbeidsstedet

Personer med TS kan ha nytte av kollegastøtte eller mentor på arbeidsplassen. NAV kan vurdere å gi økonomisk støtte til ar-

beidsgiver med tanke på en slik ordning (se kapittel 4.6). Hvem som skal være kollegastøtte eller mentor må avklares før oppstart i jobben. En erfaren kollega eller leder kan få denne oppgaven og bidra til å holde fokus både på arbeidsoppgaver og tidsbruk. Sammen kan de gå igjennom planer for dagen og uka, stoppe opp ved milepeler i et prosjekt og evaluere for så å planlegge neste trinn.

*Gode kolleger, mye positivt og humor i jobb med barn.
Varierende arbeidsoppgaver.*

Kvinne, 45 år

En kollegastøtte kan fange opp problemområder i en tidlig fase, og kan forebygge en uheldig utvikling. Beskjeder eller oppgaver gitt fra flere enn én person kan skape unødvendig forvirring om hva som skal gjøres. Kollegastøtte

Kollegastøtte er en etablert arbeidsmetode på noen arbeidssteder og kan også være en god metodikk å bruke.

6.5 Planleggings- og organiseringsverktøy

Personer med TS kan ha god nytte av kognitive hjelpemidler til planlegging og organisering. Kartlegg hvilke strategier og hjelpemidler som allerede benyttes i arbeid og dagligliv. En smarttelefon har for eksempel mange muligheter som ikke er tatt i bruk. Enkelte kognitive hjelpemidler kan søkes gjennom NAV Hjelpemiddelsentral. Dette kan være elektroniske kalendere med mulighet for å koble arbeidsinstrukser, sjekklister, videoinstruksjoner og lignende til en kalenderavtale. Elektroniske timeglass som visualiserer tid med lysdioder viser for eksempel hvor mye tid de har til rådighet til en oppgave.

Smarttelefon

Det er viktig at NAV-veileder vet at konkret gjennomgang, oppfølging og opplæring i bruk av hjelpemidlene er avgjørende for å lykkes.

Alt er tilrettelagt som jeg vil ha det, og som jeg må ha det.

Mann, 29 år

Hjelpemidler for planlegging og organisering vil som regel også ha en sentral funksjon i personens fritid slik at bydelen eller kommunen, for eksempel gjennom ergoterapeut, kan kobles inn i oppfølgingen. Voksenopplæringen eller skolens oppfølgings-tjeneste kan også ha en rolle i opplæring i bruk av hjelpemidler.

Eksempler på hjelpemidler og tilrettelegging

Øke selvstendighet, kontroll og mestring

- Elektroniske påminnelser og alarmer
- Oversiktlige planer, sjekklister og arbeidsbeskrivelser som organiserer og prioriterer oppgaver
- Telefonens kalender kan forenkles
- Foto eller lydopptak kan brukes for å dokumentere stegene i arbeidsprosessen
- Påminning om pauser kan forbedre energinivået
- Standard smarttelefon og spesielt utviklede hjelpemidler har store muligheter for individuell tilpasning

Redusere stress på arbeidsplassen

- Forutsigbarhet
- Gjør omgivelsene oversiktlige og ryddige
- Vær oppmerksom på støy, forstyrrelser og plassering i rommet
- Plasser kalender, planer og viktig informasjon lett synlig på et fast sted
- Etabler tydelige rutiner for å kontakte arbeidsgiver og kollegastøtte, gjerne skriftlig.
- Ta pauser
- Minimer tidspress

Et utvalg av aktuelle apper for smarttelefon og nettbrett er samlet og beskrevet på www.appbibliotek.no, et nettsted som er utviklet av NAV Hjelpemidler og tilrettelegging i samarbeid med Statped. Nettstedet blir jevnlig oppdatert og det vises blant annet eksempler på apper som kan brukes for påminning, strukturering og organisering.

Appbiblioteket

6.6 Arbeidsgiverens tilretteleggingsplikt

I et ordinært arbeidsforhold kan tilrettelegging av arbeidsplassen falle inn under arbeidsgiverens tilretteleggingsplikt. Etter arbeidsmiljølovens § 4-6 har arbeidsgiver en særlig plikt til å tilrettelegge for arbeidstakere, som har fått nedsatt funksjonsevne.

Jeg har drømmejobben, i tillegg til at jeg nå har fått tilpasset til en arbeidsmengde jeg kan mestre sammen med privatlivet.

Kvinne, 44 år

Dersom medarbeideren er 100% uføretrygdet faller rett til NAV-finansierte hjelpemidler på arbeidsplassen bort.

6.7 Øvrig tilrettelegging og hjemmesituasjon

Det kan være viktig å tilrettelegge på flere plan for at personer med TS skal komme i arbeid. Noen tar ut alle krefter på arbeidsplassen og klarer ikke å delta i andre aktiviteter etter arbeidstid.

TS gjør meg utrolig sliten, så oppgaver utenom ordinær arbeidstid blir vanskelige, tics fører til smerter i ledd som hindrer meg i noen tøffere fysiske oppgaver på mitt andre arbeidssted.

Mann, 37 år

Energiøkonomisering

For å mestre både hjemme- og arbeidssituasjonen er det derfor nødvendig å tenke energiøkonomisering gjennom hele døgnet. Når NAV-veileder skal utarbeide en realistisk plan for arbeidsdeltakelse må også hjemmesituasjonen kartlegges. Tics under søvn kan føre til forringet søvnkvalitet og slitenhet. Dette må kartlegges og tas hensyn til ved planlegging av arbeidsdeltagelse.

Døgnrytme

Vansker med døgnrytme, søvnproblematikk, organisering samt tvangspreget atferd og behov for faste rutiner gjør at noen kan ha vansker med å møte presis. Spesielle vekkerklokker med vibrasjon og høy lyd kan bidra til å komme opp om morgenen.

Offentlig transport kan være en utfordring. Inntrykkene kan bli for overveldende og kan gjøre personen sliten før arbeidsdagen har begynt.

Har en del tics, noen ganger ubehagelig i samkvem med andre, men jeg lar det ikke hindre meg, og andre synes ikke å bli synlig berørt.

Mann, 57 år

Kommunale boligordninger kan være et alternativ for noen. Det kan også være behov for hjelp til å organisere aktiviteter utenfor arbeidslivet. Et godt samarbeid mellom flere etater og støttepersoner er for enkelte en forutsetning for å komme i arbeid.

Egentlig er det ikke så mye tics som gjør det vanskelig, men de mentale vannersjansene som gjør at jeg blir fort svært sliten. Jeg går “all inn”, men klarer ikke alltid å stå i det hele veien. Derfor er det godt med redusert arbeidsmengde, slik at jeg får hentet meg inn igjen, arbeidsoppgavene blir ikke for store og jeg klarer å gjennomføre.

Kvinne, 36 år

Litteratur

- Akselsdotter, M., Grimstad, B. (2009). AD/HD og Tourettes syndrom i skolen. Veileder i utredning som grunnlag for tiltak. Øverby kompetansesenter, ISBN 978-82-90847-29-1. www.statped.no
- American Psychiatric Association 2013. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5), 5th ed. Washington, DC, American Psychiatric Association.
- Burd. L. Freeman, R.D, Klug. M.G and Kerbeshian. J(2005). Tourette syndrome and learning disabilities. BMC Pediatrics, 5:34 Doc:10.1186/147-2431-5-34
- Cavanna, A. E., Schrag, D., Morley, D., Orth, M., M. Robertson, M.M., Joyce, E., Critchley, H. D., Selai, C. (2008) The Gilles de la Tourette ´s syndrome – Quality of Life Scale (GTS-QOL) Development and validation. Neurology 71(18): 1410-6. doi: 10.1212/01.wnl.0000327890.02893.61
- Cavanna, A. E., Seri, S. (2013). Tourettes syndrome. Clinical Review. BMJ 347:14964. doi: 10.1136/bmj.f4964
- Dutta, N. & Cavanna, A. E., (2013). The effectiveness of habit reversal therapy in the treatment of Tourette syndrome and other chronic tic disorders: a systematic review. Funct Neurol, 28(1): 7–12. PMID: 23731910
- Gillberg.C. (199). Det hoppar och rycker i kroppen och själen. Om Tourettessyndromet och andra tillstånd med tics hos barn, ungdommar och vuxna. Cura Bokförlag. ISBN: 91-8909-08-6
- Groth, C. (2018) Tourette syndrome in a longitudinal perspective. Clinical course of tics and comorbidities, coexisting psychopathologies, phenotypes and predictors. Dan Med J 65(4)1-25. 2018
- Helsedirektoratet (IS-2651) [Veileder om rehabilitering, habilitering, individuell plan og koordinator](#). (2016)
- Helsedirektoratet. (IS-2062) [ADHD/Hyperkinetisk forstyrrelse – Nasjonal faglig retningslinje for utredning, behandling og oppfølging](#). (2014)

- Hermansen, S.M. (2007) Forhold av betydning for livskvalitet hos voksne med Tourettes syndrom. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo
- Hovik, K. T. (2017). Executive Control and Emerging Behavior in Youth With Tourette's Syndrome. Chapter 14, 333-361. In Goldberg, E. , Executive Function in Health and Disease. Academic Press, Elsevier. doi: 10.1016/B978-0-12-803676-1.00014-3
- Hovik, K. T., Egeland, J., & Isquith, P. K., Gioia, G., Skogli, E.W., Andersen, P.N., Øie, M. (2017). Distinct Patterns of Everyday Executive Function Problems Distinguish Children With Tourette Syndrome From Children With ADHD or Autism Spectrum Disorders. J Atten Disord 10:811-823. doi: 10.1177/1087054714550336
- Kvilhaug, G. (2014). Tourettes syndrom-enkelt og komplisert på samme gang. StatpedMagasinet 3:13-21.
- Morand-Beaulieu, S., Leclerc, J.B., Valois, P., Lavoie, M. E., O` Connor, K.P., Gauthier, B. (2017). A review of Neuropsychological Dimensions of Tourettes Syndrome. Brain Sci, 7(8), 106. Doi: 10.3390/brainsci7080106
- Norsk Tourette Forening (2019). Tourettes syndrom. Brosjyren er finansiert med prosjektmidler fra Helsedirektoratet.
- Oslo universitetssykehus (2013). Regional retningslinje for utredning, diagnostisering og behandling av barn og unge med Tourettes syndrom i helse Sør-Øst.
- Plessen, K.J., Weidle, B. (2016) [Tics og Tourettes syndrom](#). I Faglig veileder for barne- og ungdomspsykiatri. Norsk barne- og ungdomspsykiatrisk forening
- Robertsen M.M., Eapen, V., Singer, H.S., Martino, D., Scharf, J.M., Paschou, P., Roessner, V., Woods, D.W., Hariz, M., Mathews, C.A., Crnec, R., Leckman, J.F. (2017). Gilles de la Tourettes syndrom. 2017. Nature reviews. Disease primers. 3:1-20. Doi: 10.1038/nrdp.2016.97
- Rønhovde, L.I. (2010). Tål mine TICS, takk! InfolitenBok.

- Stern, J. S. (2018). Tourette`s syndrome and its borderland. Pract Neurol 1-8. Doi: 10.1136/practneurol-2017001755
- Strand, G. (red), (2009). AD/HD, Tourettes syndrom og narkolepsi - en grunnbok, 2. utg. Fagbokforlaget. ISBN: 978- 82- 450-0841-8
- Syrtveit, G.T. (2007) Livskvalitet hos mennesker med Tourettes syndrom, Betydningsfulle faktorer i et livsløpsperspektiv. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo
- Sætre, P.L. (2007) Tilfredshet med livet, lykke og livskvalitet hos voksne med Tourettes syndrom. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo
- Thomsen, P.H. (red), Plessen, K.J. (red) (2011) Tics, grimasser og sære ord. En bog om Tourettes syndrom. Dansk Psykologisk Forlag. ISBN 978-87-7706-651-1.
- Ugelstad, H., Barlund, A., Moen, C.M., Svendsen, E., Tønnessen, A.C., Lensing, M.B. (2017). På jobb med Tourettes syndrom. 2-RETTE, 2:37-41.
- Universell (2016) [Studenter med ADHD og Asperger syndrom](#). Universellrapport 1:2016
- Verdellen, C., Van der Griendt, J., Hartmann, A., Murphy, T. (2011) European clinical guidelines for Tourette syndrome and other tic disorders. Part III: behavioural and psychological interventions. Eur Child Adoles Psychiatry, 20, 197-207.
- Woods, D.W., Piacentini, J.C., Chang, S.W., Deckersbach, T., Ginsburg, G.S., Peterson, A.L., Scahill, L.D., Walkup, J.T., Wilhelm, S. (2008) Tourettes syndrom. Tics-kontrollerende trening. En behandlingsmetode for barn og voksne. Manual for behandlere. Oxford University Press. Manual og arbeidsbok er oversatt av Henschien, B. på oppdrag av NevSom og kan bestilles på post.nevsom@ous-hf.no
- World Health Organization 1992. International Classification of Diseases, 10th ed (ICD-10). Geneva, Switzerland.
- Øen, K. (2013) Kartlegging av «Triggere» - Tvang, tics, raseri, sinne. ISBN: 978-82-323-0064-8. Statped Vest www.statped.no

Nettsteder

- altinn.no (skjemaer):
 - [Søknad om tilskudd til mentor](#)
 - [Avtale om oppstart av lønnstilskudd](#)
 - [Søknad om inkluderingstilskudd](#)
- appbibliotek.no
- ffo.no/rettighetssenteret
- helsenorge.no
- kunnskapsbanken.net
- nevromangfold.no
- nhi.no/rettigheter-og-helsetjeneste/pasientrettigheter/pasient-og-brukerombudet
- oslo-universitetssykehus.no
 - [Nasjonalt kompetansesenter, NEVSOM](#)
 - [Materiell om Tourettes syndrom](#)
- statped.no
- touretteforeningen.no
- universell.no
- utdanning.no
- utdanning.no/jobbkompasset
- vilbli.no

Forkortelser

- AAP (Arbeidsavklaringspenger)
- ADHD (Attention Deficit Hyperactivity Disorder)
- ADL (Aktiviteter i dagliglivet, også kjent som "activities of daily living")
- AEV (arbeidsevnevurdering)
- BHT (bedriftshelsetjenesten)
- BUP (Barne- og ungdomspsykiatrisk poliklinikk)
- DPS (Distriktpsikiatrisk senter)
- IA (Inkluderende arbeid)
- IP (Individuell plan)
- NAV ARK (NAV Arbeidsrådgivning)
- NAV HMS (NAV Hjelpemiddelsentral)
- OCD (Obsessive Compulsive Disorder)
- OT (Oppfølgingstjenesten)
- PPT (Pedagogisk Psykologisk Tjeneste)
- SCI (Structured Career Interview)
- SIT (Solbergs Interesstest)
- TA (Tilretteleggings- og oppfølgingsavtalen)
- VTA (Varig tilrettelagt arbeid)
- WIE (Work Interest Explorer)

Appendiks

Norsk Tourette Forening (NTF) er en landsdekkende interesseorganisasjon som arbeider for kunnskap om og forståelse for Tourettes syndrom og kroniske ticstilstander.

NTF er en organisasjon for alle med Tourettes syndrom, deres familier, venner, fagpersoner og andre interesserte.

NTF arbeider for at alle med Tourettes syndrom skal få riktig diagnose så tidlig som mulig og dermed kunne få rett behandling og hjelp. NTF arbeider for å gi personer med Tourettes syndrom mulighet til å mestre sin hverdag best mulig, samt å bedre de pårørendes situasjon gjennom likepersonsarbeid, brukermedvirkning og opplæringsvirksomhet. Medlemmene holdes orientert om forskning, muligheter og rettigheter, og det legges til rette for møteplasser og nettverksbygging.

Hefter som kan bestilles fra Norsk Tourettes Forening (www.touretteforeningen.no):

- "Tourettes syndrom - Til arbeidsgivere med ansatt som har barn med Tourettes syndrom"
- "Tourettes syndrom - Til arbeidsgivere"
- "Tourettes syndrom 2019" ISBN 978-82-7835-038-6

Norsk Tourette Forening

www.touretteforeningen.no

Hefтет kan lastes ned fra
www.kunnskapsbanken.net

Utgitt av
NAV Hjelpemidler og tilrettelegging
Postboks 6859 St. Olavs plass
0130 Oslo

**Oslo
universitetssykehus**

I samarbeid med
NevSom, Nasjonalt kompetansesenter for
nevrouviklingsforstyrrelser og hypersomnier
Oslo universitetssykehus HF
Ullevål
Postboks 4956 Nydalen
0424 Oslo